

ВСТУП

*Не дай своєму минулому позбавити
тебе твого майбутнього*

о. Андрій Зелінський,
капелан української морпіхоти
(слова, побудовані на народній мудрості)

ЧОМУ ЩЕ ОДНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ?

Книжки-синтези з історії України з'являються одна за одною майже щороку. При такій насиченості читацького ринку автори кожної нової книжки мусили б мати серйозну причину, щоб писати ще одну.

Перша причина найочевидніша, хоча в ній рідко хто зізнається. Це бажання потішити власне «єго» — написати історію, яка буде кращою за всі попередні й завдяки якій автора будуть хвалити за життя і згадувати після смерті.

Ця причина універсальна, як первородний гріх. Але якщо вона головна або навіть єдина, то не варто навіть братися за роботу: все одно за рік-два знайдеться хтось, хто напише краще.

Головною причиною має бути інша: потреба написати таку історію, яка відповідає новим обставинам, дає читачам шанс краще зрозуміти, що з ними відбувається, допомагає їм знайти шлях до самих себе.

Найкраще і найлаконічніше цю потребу сформулював Оскар Вайлд: «Ми маємо лише один обов'язок перед історією — її переписувати». Проблема коротких формулювань полягає в тому, що вони вимагають довгих пояснень. Спробуємо пояснити слова Вайлда на прикладах.

**«Ми маємо лише один обов'язок
перед історією — її переписувати»**

Історія — це наука. Як і кожна наука, вона не просто відкриває і збирає нові факти, але пропонує новий спосіб думання про них. Скажімо, щодня ми спостерігаємо, як сходить і заходить сонце. Це приводить до очевидного, але неправильного висновку, що Сонце рухається навколо Землі. На цьому висновку була побудована геоцентрична система Птолемея (87–165). За допомогою дуже складних схем вона дозволяла досить точно описувати рух планет і передбачати їхнє місце на нічному небі.

З часом, однак, ці передбачення ставали все менш і менш точними. Мова йшла вже не про окремі помилки, а про системну кризу. Розв'язку в 1543 році запропонував Миколай Коперник. Його теорія була неочевидною, але правильною: не Сонце рухається навколо Землі, а Земля — навколо Сонця. Його нова — геліоцентрична система ознаменувала наукову революцію в нашому розумінні Сонячної системи.

Цей спосіб думання про світ називається парадигмою. Розвиток науки насамперед полягає у зміні парадигм. Наші знання про Сонячну систему пережили зміну від парадигми Птолемея до парадигми Коперника. Ті, хто пам'ятає зі школи фізику, мабуть, згадають про парадигму Ісаака Ньютона і перехід до парадигми Альберта Айнштейна. Тут важливо підкреслити: старі парадигми не конче помилкові. Вони можуть працювати в межах певного досвіду. Ньютон і далі має рацію, коли з допомогою його законів хочемо описати рух тіл на нашій планеті. Проте його система дає збій, коли пробувати описати рух світла на космічних відстанях, які вимірюються світловими роками і з якими має справу не фізика, а астрофізика.

Тепер перейдемо до історієписання взагалі й історії України зокрема. Вони теж пережили зміну парадигм. Ось приклад: коли наприкінці XVIII століття одне з найбільших німецьких видавництв у м. Галле розпочало серію під назвою «Нариси світової історії», то воно включило в цю серію книжку про історію України. Цю книжку написав австрійський історик Йоганн Християн Енгель (1770–1814). Вона вийшла друком у 1796 році і складалася з двох томів: перший був присвячений історії Галицько-Волинського князівства, другий — історії українських козаків. Кілька десятків років по тому в іншому німецькому місті — м. Готі почався подібний проект написання світової історії. Він тривав аж до Першої світової війни. Нікому, прецінь, за довгий час існування цього проекту не спало на думку включити в нього історію України. Бо в межичасі між першим та другим проектами сталася зміна парадигми в історієписанні.

Цю зміну спричинив Георг Фрідріх Вільгельм Геґель (1770–1831), найвпливовіший філософ того часу. Геґель вважав, що в історії мова може йти лише про ті народи, які зробили внесок у світову цивілізацію. Критерій цивілізованості — наявність власної держави, бо, на думку Геґеля, «держави — це рух Бога у світі». Оскільки українці на той час не мали своєї держави, то на окреме місце в історії вони не заслуговували. Як, зрештою, і більшість слов'янських народів.

В історичній науці цю геґелівську парадигму оформив німецький історик Леопольд фон Ранке (1795–1886). Він наполягав на тому, що головною одиницею історичного опису має бути національна держава. Від XIX століття *національна парадигма* стає головною парадигмою історичної науки. Навіть російські історики, коли писали історію Російської імперії, писали її як історію російської нації. Місця для інших — неросійських народів там не могло бути. Українці якщо й виступали в цій історії, то

лише як частина триєдиного «руського» народу («великоросів», «малоросів» і «білоросів»).

Зрозуміло, що українських істориків така версія минулого не влаштувала. Найповнішу відповідь на імперське історієписання дав Михайло Грушевський своєю багатотомною «Історією України-Руси». Але для зміни парадигми більшу роль за його багатотомну історію відіграла його ж невелика стаття «Звичайна схема “руської” історії та справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (1904). У ній Грушевський показав, що історія східних слов'ян не має сенсу, якщо її звести лише до російської історії, нехтуючи при цьому історією українців і білорусів.

Грушевський ішов на крок далі. Він прирівнював націю не до держави, а до народу. Народ, вважав він, — це «альфа й омега історії». Відповідно історія України була не лише історією української держави, яка то з'являлася, то зникала, але передусім історією українського народу, котрий був завжди і не зникав ніколи. Український народ був справжнім творцем української історії.

Історичні праці Грушевського стали своєрідною коперниківською революцією в історієписанні про Східну Європу

Історичні праці Грушевського стали своєрідною коперниківською революцією в історієписанні про Східну Європу. І відповіддю на ті системні помилки, які все більше нагромаджувалися в старій парадигмі Гегеля. До цих «помилочок» належали поява та зростання в силі національних рухів серед недержавних народів, які хотіли стати державними і зробити власний внесок у світову історію, — євреїв, грузинів, українців, фінів, хорватів, чехів та ін. Більшість із них мешкали у Східній Європі. Перша світова війна і крах старих місцевих імперій — Австро-Угорської, Німецької, Османської та Російської — відкрили для них шанс повноправно ввійти у світову цивілізацію і світову історію. Їхні лідери взялися будувати національні держави для власного народу. Сам Грушевський 1917 року став на чолі новоствореної Української Народної Республіки.

Український національний рух, проте, зазнав у 1917–20 роках принизливої поразки. Причини цієї поразки були серед центральних тем українських дискусій у міжвоєнну добу. Однією з причин називали, власне, Грушевського та його схему історії. Український народ майже на 90% складався із селянства, а селяни виявилися дуже ненадійною опорою для

національної держави. Вони то підтримували її, то оберталися до неї спиною. До того ж для нормального функціонування держава вимагала дипломатів, юристів, підприємців, банкірів, офіцерів тощо — а малоосвічене селянство не могло їх дати. Тому в міжвоєнній українській історичній науці на зміну «народницькій» школі приходять «школа державницька». Нова школа ставила наголос на важливості не народу, а еліт для успіху українського державотворення. Історикам-державникам окремо йшлося про ті еліти, які не мали етнічного українського походження або ж асимілювалися в чужу культуру, але доклалися до будівництва української держави (так, як це було у випадку з гетьманом Павлом Скоропадським, головою консервативної Української Держави-Гетьманату в 1918 році). Це знаменувало зміну об'єкта дослідження. Відтепер історія України розширювалася з етнічної історії українського народу до історії української території включно з тими неукраїнськими етнічними групами та елітами, які на ній проживали.

Попри різницю між народниками і державниками обидві школи поділяли спільну національну парадигму. Вони просто по-різному розставляли акценти: одні наголошували на «народі», інші — на «еліті», одні — на етнічному, інші — на політичному розумінні української нації. Ці дискусії велися серед міжвоєнних українських істориків, які жили поза СРСР, де вільний обмін думок був ще можливим, — на західноукраїнських землях та в європейській еміграції. Після Другої світової війни радянська влада перебрала повний контроль над усіма українськими землями й поклала кінець будь-яким дискусіям. Більшість українських істориків воленс-ноленс прийняли радянську версію історії. Формально ця схема була марксистською. В її основу була покладена ідея Карла Маркса про первинність економічних факторів та боротьбу класів як рушійну силу історії. Реально ж вона була псевдомарксистською, бо у своїх головних рисах нагадувала стару імперську схему. З одною, утім, суттєвою різницею: існування українців у ній не заперечувалося. Але в радянській парадигмі українців визнавали виключно як народ (етнос), а не як націю. Українці могли співати свої пісні і танцювати свої танці, розмовляти вдома українською мовою — усе це робило їх таким собі експонатом в етнографічному музеї під відкритим небом. Теоретично за ними, як і за іншими народами СРСР, навіть визнавалося право на національне, тобто політичне самовизначення. Практично ж тих українців, хто нагадував про це право, звинувачували в буржуазному націоналізмі та репресували. У СРСР мала заіснувати нова історична спільнота під назвою «радянський народ» — і разом із білорусами та росіянами українці мали становити її ядро. Така візія майбутнього проектувалася в минуле. Прообразом «радянського народу» була «давньоруська спільнота», яка нібито склалася ще в часи Київської Русі. Після падіння Русі долі цих народів розійшлися, аж поки знову не воз'єдналися після повстання Хмельницького 1648 року. А найвищим пунктом їхньої спільної історії бу-

ла комуністична «велика жовтнева революція» 1917 року, яка навіки з'єднала їх в один великий союз. За цією схемою виглядало, що українці на світі з'явилися лише для того, щоб возз'єднатися з росіянами і разом будувати комунізм.

Єдиними, хто продовжував писати національну історію України, були діаспорні історики в Північній Америці та Західній Європі. Але їхній голос був тихим, майже нечутним. На Заході панувала стара русоцентрична модель минулого Східної Європи. Як іронізував Норман Дейвіс, «українців представляли західному світові як “росіян” чи “радянських людей”, коли їх годилось похвалити, а українцями називали лише тоді, коли вони чинили зло». За таких обставин фігура українського історика нагадувала героя пісні

**Як іронізував Норман Дейвіс,
«українців представляли
західному світові як “росіян”
чи “радянських людей”,
коли їх годилось похвалити,
а українцями називали лише
тоді, коли вони чинили зло»**

The Beatles *Nowhere man*, який «Сидить у своїй нідейній землі / Складаючи усі ті нідейні плани ні для кого» (*Sitting in his nowhere land / Making all his nowhere plans for nobody*). Відповідно Україна була *nowhere nation* — нідеєю нацією.

Так чи інакше, у повоєнні десятиліття українська історія як повноцінний об'єкт історичної науки майже перестала існувати. Ті, хто займався нею, за означенням були українськими націоналістами. Їм затикали рота на комуністичному Сході, їх зневажали на капіталістичному Заході. Розпад СРСР і поява в 1991 році незалежної України показали, що вони, однак, мали рацію: українська нація таки існує й таки має свою історію. Для багатьох західних істориків Україна стала «несподіваною нацією». Це різко підважило достовірність західної історичної науки: що це за наука така, для якої поява великої, аж 50-мільйонної, нації стала несподіванкою?

Але перемоги можуть легко перетворюватися на поразки. Мрії про незалежну, заможну та цивілізовану країну не збулися. Україна і далі займає перші місця у світових рейтингах за виробництвом сталі, відсотком орних